

ZICHY MIHÁLY, A KÖNYVILLUSZTRÁTOR

ÍRTA ELEK ARTÚR

Zichy Mihály tehetségének természete szerint illusztrátor volt. Az illusztrátor-tehetség bizonyos tekintetben megkötött tehetség. Az illusztrátor érdeklődésének felével az irodalom világában él, onnan kapja ösztönzéseit, onnan a feladatait is. Illusztrálás nincsen irodalom nélkül. Az illusztráló művész képzeletét olvasmányai indítják el és olvasmányai csalják ki belőle sokszor nem is sejtett erejét. Ettől függetlenül tehetségének mértéke szerint alkot azután képzelete teljesen eredetit, sokszor olyant, amely művészeti érték tekintetében elhomályosítja az ösztönzést adó irodalmi motívumot is. Zichy Mihály annyira sajátosan illusztráló tehetség volt, hogy mikor az irodalmi motívumot elkerülte és önmaga igyekezett képzeletét elindítani, képzelete erőtlennek és nehezen mozgónak bizonyult. Gondoljunk csak óriási vásznaira, vagy szimbolikus ábrázolásaira, melyekkel a maga politikai érzéseit, szabadságvágyát, hazaszeretétét, a zsarnokság gyűlöletét akarta megérezkíteni: emlékezzünk mindezeknek a kompozícióinak élettelenségére és lendület nélkül való nehézkességére.

Ahhoz, hogy valaki jó illusztráló művész lehessen, a veleszületett hajlandóságon túl szeretnie kell az olvasmányt, mint olyant. Zichy Mihály nagy könyvolvasó volt. Legjobban az olyan olvasmányt szerette, amely benne a művész képzeletét megmozdította. Szerette a regényes történeteket, a naivul hősiesen népi történeteket és a filozófiai gondolatmeneteket rejtegető cselekvényeket.

Munkásságának nagy, talán a nagyobbik részét nem ismerjük. Évtizedeken át volt az egymást felváltó cárok udvari rajzolója, és sokat rajzolt a cári környezethez tartozó nagyuraknak is. Mint könnyen alkotó és ajándékos szívű művész sok munkáját elszórta. Ki tudja, Párizsban is mennyi lappang belőlük!

Óriási termékenységű munkálkodásában az illusztrált könyv mégis csekély helyet foglal el. Érthetetlen, hogy korának könyvkiadói jobban nem foglalkoztatták.

Itthon Petőfi Sándor »Összes költeményei«-nek képes kiadásában (Budapest, 1879) jelent meg Zichy Mihály először könyvillusztrátori minőségben. A munkában a kor legjobb magyar művészei egyesült erővel vettek részt úgy, hogy Zichynek, ki pedig ennek a művészetnek fejlettebb képviselője volt, mint az itthoniak, csak aránylag kevés költemény megillusztrálása jutott.

Egy évvel utóbb Hubay Jenő »18 eredeti magyar dal Petőfi Sándor költeményeire« című hangjegyfűzetét díszítette rajzokkal Zichy, köztük olyan mesterművel, mint a »Nem tesz föl a lány magában egyebet« című dal gyönyörű rajzú női alakja.

Zichy Géza gróf hőskölteményének, a »Leányvári boszorkány«-nak megillusztrálása volt itthon az első önálló illusztrációs feladata. A dísz, mellyel a kötetet ellátta, nem tulajdonképpeni illusztráció. Az egyes énekek elé rajzolt egy-egy borítéklapot és azon ornamentumosan kanyargatott indakeretbe foglalta a megfelelő ének cselekvényének érdekesebb mozzanatait. 1880-ban készültek ezek a rajzai, tehát a művész javakorában, amikor rajzoló-stílusa már teljesen kialakult és képzeletét az alakzatok megérezkítésében a természet formáival és a mozdulatmegoldások friss képeivel megtelült emlékezet segítette. Tizenhárom lapot rajzolt a könyvbe Zichy, a költői elbeszélés mindenik éneke elé egyet-egyet. A lapok kompozíciója a kor divatját követi. Valóban már jóval korábban — évtizedekkel előbb is — hasonló módon csoportosították a könyvek borítéklapján a tartalom eseményeit: az egymással formai tekintetben össze nem függő jeleneteket ornamentumosan alakított ágas-bogas fatörzs vonalszerkezetébe helyezték bele. A negyed-rét alakú lapok terjedelme lehetővé tette Zichynek, hogy aránylag sok kis képet zárjon az ornamentumos keretbe. Képzeletét szemmelláthatóan nem nagyon izgatta a költemény együgyű cselekvénye, melyet Zichy Géza gróf, az aranyjánosi epika hatása alatt, egy régi krónikából vett át, szinte változtatás nélkül és meg sem kísérelve, hogy a mi a mondában értelmetlenség, vagy gyermekesség, azt lelkileg elmélyítse és megokolja. Zichy rajzai között mindazonáltal már megjelenik néhány típus, melyekkel utóbbi műveiben többször lesz találkozásunk. Közöttük az olasz kalandor Mefisztó-szerű ábrázolása a legjellemzőbb. A »Leányvári boszorkány«-t illusztráló rajzait Zichy tollal rajzolta. Az előadás módja nagyjából a rézmetszetének felel meg: az árnyékolás rajtuk sűrűn egymás mellé húzott vonalakból adódik.

Pétervárott a hivatalos munka mellett a maga kedvtelésére is rajzogatott Zichy. A világirodalom nagy költői közül már előbb munkálkodásra indította képzeletét Goethe (a Faust-tal), Byron, az orosz Lermontov. A rajzok azonban, melyekkel szövegüket kísérte, nem könyvszerű illusztrációk voltak, hanem önálló lapok, melyek könyvbe is beilleszthetők. Abban az időben a könyvillusztálás még nem talált vissza hagyományaihoz. Voltak a kornak már kitűnő könyvillusztálói, köztük olyan nagyszerű művészek, mint Doré, majd Gavarni és Daumier, de a betű és a rajz között való igazi viszony megtalálására, mely a könyvilluszt-

ráció fénykorának döntő eredménye volt, ők még nem törekedtek. A litográfiának még új sokszorosító-eljárása lehetővé tette, hogy elképzéseik idegen kéz beavatkozása nélkül kerüljenek a papirosra, közvetlenül a szövegbe. De ugyancsak a litográfia a csaknem teljes szabadsággal, melyet a rajzoló kéznek meghagyott, függetlenítette a művészt a betűképtől: a könyv és dísze között megszakította a stílus-egységet.

Korának művészi centrumától, a messzi Paristól távol, Zichynek a kor technikai haladását nem volt módjában követnie. De a sokszorosítás eljárásai szemlátomást nem is érdekelték. Semmi hírünk arról, hogy köre valaha is rajzolt volna. Ellenkezőleg, oroszországi litografiáin (»Kaukázusi jelenetek«, továbbá »Ének Igor hadjáratáról«) annyira nem érzik a művész ductusa, hogy biztosra vehető: az eredeti rajzot a köre átrajzoló kéz eltorzította. Ezért nem is méltók Zichyhez a szóbanforgó könyvnyomtatások.

A rajzoló Zichynek sokáig a tussal rajzoló toll volt a legkedveltebb szerszáma. Később szívesen nyúlt az ecsethez és a halványra feloldott tushoz. Hellyel-közzel, kivált ha fényt kívánt az erősebben megvilágított helyekre fölrakni, gouache-festéket használt fedőszínül.

Azt az illusztrációs művét, amely egymagában is megőrizné nevét, »Az ember tragédiájá«-hoz készített lapjait, krétával rajzolta. Bár könyvnek a díszítése volt a feladata, illusztrációi csak a tartalmához alkalmazkodnak a könyvnek, nem a formájához. Már rajzai méretének megválasztásakor sem számolt a majdani könyv méretével és alakjával. Rajzai valóságos kartonok, akkora méretűek, hogy legföllebb albumot lehetne belőlük alakítani s nem forgatható könyvbe beleilleszteni őket.

A könyv végül körülbelül félakkora lett, mint a rajzok, vagyis a rajzokat mechanikai eljárással meg kellett kisebbíteni. A fényképezőgép volt a kisebbítés eszköze és a »heliogravure«, a rézkarc módjára a papirosba mélyedő fényképezett és maratott rajzú rézlemez, a sokszorosítás eljárása. Megannyi méltatlan procedúra, — ahhoz a nemes művészet-hez, melyet az eredeti rajzok képviselnek, sehogy sem méltó. Mert az eljárás mechanizálódásában sok elvész abból, ami a művész kezejárásában sajátos finomság. Az összhatás pedig meghamisítódik annak következtében, hogy a nagy képekből a könyvben kicsiny képek lettek. Aki azért az eredeti rajzokat nem ismeri, heliogravure-másolatai segítségével csak tökéletlen fogalmat kap róluk.

Rözgonyi püspök palotája nyitva

Négy sor ablakkal kívül ágositva:

Magyar ott a lengyelt szivesen látja,
Új ismerőse, régi jó barátja.

„Éljen Ulászló! Hunyadink is éljen “

Rá zene zendül, ropog a dob mélyen;

Rá zene zendül, kehely összezendül:

Magyar és lengyel deli tánczra lendül.

„Hej, ti vitezek, koszorisdi tánczban!

Vér foly az utcán, foly a vér a házban!

Ég a város! . . . tüze messze lángol,

Négy szögeletjén ide is világol.“

Mért zúg a tömeg?
Hívánja estümet? "
„A nép, uram király,
Csendes mint a halál,
Csupán a menny dörög.”

Megesörren a bilincs,
Lehull, gazdája nincs:
Buda falán a rab
—Egy-egy felhődarab—
Ereszkedik alá.

„Hah! lánczát tépi a
Hunyadi két fia —
Uram, uram, ne félj!
László, tudod nem él
S a gyermeké, az fogoly.”

Mélyen a vár alatt
Vonul egy kis csapat;
Olyan rettegve lép,
Most lopja életét . . .
Kánizsa, Rozgonyi .

Zichy Mihály 1874

Várja szegényt — beh mihaszna várja! —

Odahaza a szép két kis árva:
Minden reggel kimegy az utcára,
Édes atyját de mihaszna várja.

Várja szegényt szerelmes szép nője:
Ki-kiáll a magas könyöklőre;
Fehér képét ereszti karjára,
Ugy zokog, hogy még se jön a párja.

Hétoronyak' egy sötét zugában
Török Bálint üldögél magában;
Hju korát a vénség megszánja,
Megérteli s a halál levágja. —

1853.

ELCSE • BIBL.

genis ⁊ auctore nobis ceterum tribue benignus
 scande celum.
 De Sai Gysarthy

Gaudet felix vngaria gaudet de xpi mu

novo splendore rutilat plebs nonas laude in
 omis omis
 o omis spūs laude ob
 bilat.

Ursam iherusalem dicta pacis

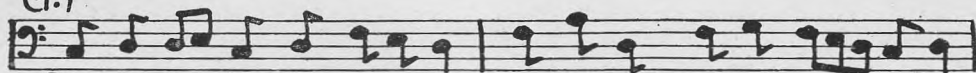
⁊ angelis coronata ut spūsara comite

Linguae fundamenti lapis xpi miss
 est qui epage parietū ierusalem quem

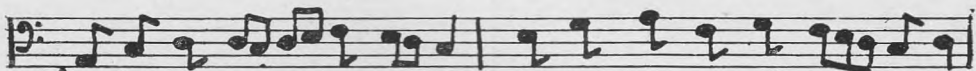
Lea super thuringia fractis nativ regibus
 dūm p se suffragia miranda sunt sculis.

Domiū sydis emunt erio iectis rācut

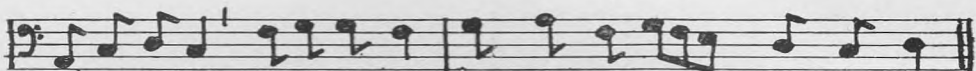
(1.)

Gaude fe-lix Hungari-a gaude te Christi mu-ne-re

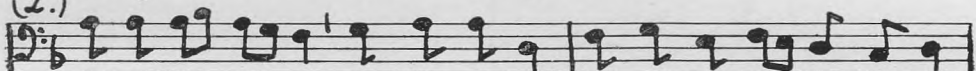

laudes in voce va-ri-a corde promas et o-pe-re

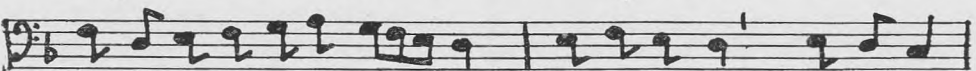

et angelis coronata ut sponsata co-mi-te

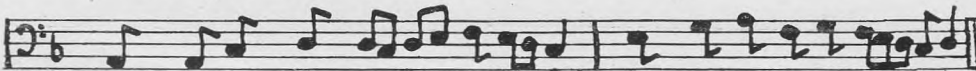
(2.)

Angula-re fundamentum lapis Christe missus est

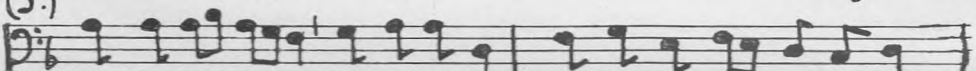

qui et pape pari-e-tum in utroque nectitur

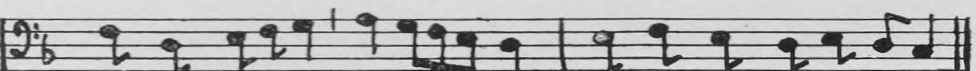

quem novo splendore ru-ti-lat plebs novas laudes jubilat

(3.)

Urbs bea-ta Iherusalem dicta pacis vi-si-o

quae construitur in cae-lis vivis ex lapidibus

(4.)

Leta stu-pet Thuringi-a fractis nature re-qu-lis

dum per sanctae suffra-gi-a miranda fiunt se-culis

(5.)

novum sydus emicuit error vetus con-ti-cu-it

Míg Zichy Pétervárótt lelke egész erejével dolgozott rajzain, idehaza kiszedték a költemény szövegét, betűtükröket alakítottak belőle s a szövegrészt ornamentumos keretbe foglalták. Mindez a rajzoktól, a majdani könyv majdani fődíszétől teljesen függetlenül ment végbe. Ez az oka annak, hogy »Az ember tragédiája« díszkiadásában a nyomtatott szövegrésznek semmi köze a közébe iktatott rajzmelléletekhez. Ezeket ihletett művész alkotta felajzott lelkesedéssel, amazt prózai észjárású iparos. Abban a korban itthon még senki olyan nem akadt, kinek sejtelme lett volna arról, hogy a nyomtatott betűtükröt miképpen lehet és szükséges az illusztrációval összeegyeztetni, részben a leginkább megfelelő betűtípus megválasztásával, részint a betűsoroknak elrendezésével. Ez az oka annak, hogy »Az ember tragédiája« díszkiadása illusztrációs munkának felemás hatású.

Pedig Zichy rajzai egész művészpályájának legkiválóbb alkotásai közé tartoznak. »Az ember tragédiája« a maga képekre tagolódo szerkezetével, világtörténelmi eseményfűzérével és a cselekvénybe rejtett filozófiai tartalmával minden más tárgynál hatalmasabb erővel mozdította meg Zichy képzeletét. Egy könyv lapjain által az egész világ-histórián végigszáguldhatott s a dekoratív, az érzelmes, drámai, fantasztikus képek ritka változatos során próbálhatta ki képzeletét. Rajzai ideális illusztrációk annyiban, hogy annak adott velük látható alakot, amit a költő megérezkítetlenül hagyott művében. Míg a «Leányvári boszorkány»-ban kezdetleges módon hozzátapadt Zichy a szöveghez és megismételte belőle rajzos ábrázolataiban azt, amit a költő is teljesen láthatóvá tett előadásában, itt a cselekvényt inkább csak jelző Madách-csal majdnem egyértékű munkát végzett: láthatóvá tette helyette azt, amit neki, a költőnek vagy ideje, vagy kedve, vagy ereje nem volt megérezkíteni. Zichy munkájának önállóságára és képzeletének hatalmas járására a legszebb két példa a világűrben lebegő Ádám és a Luciferrel a kertben enyelgő Keplerné jelenetének megrajzolása. Milyen nagy-szerű és teljes illúziót keltő Lucifer mozdulata, mellyel mellénél fogva ragadja föl a magasba a félöntudatlan Ádámot. És milyen elragadó, mennyire élettel teljes a félfordulattal ijedten hallgatkozó kacér asszony alakjának rajza!

1892—97 folyamán rajzolta meg Zichy Mihály Arany János balladáihoz tervezett illusztrációit. Már közeljárt hetvenedik évéhez, mikor ebbe a nagy és különösen fáradságos munkájába fogott. Fáradságossá a feladatot az tette, hogy a szöveg megrajzolását is az agg mester vállalta. Nem első ilyen vállalkozása volt: ismerjük egy orosz illusztrációs munkáját, melynek tollrajzai alá szintén maga rajzolta a cyrillbetűs

legendát. De Arany balladáihoz még külön betűtípust is kellett találnia, olyant, mely a tartalom és a rajz igényei szerint váltogatható legyen: egyszerűsíthető, ha kell, és nagyobb vagy kisebb alakban ismételhető szükség szerint. A feladat, melyet vállalt, a miniatűr barátokéra emlékeztetett, kik a betűt és a szövegdíszítő ábrázolásokat szintén maguk rajzolták. Ennek köszönhetőek munkáik egyöntetőségüket, a rajzdísz és a szöveg egymáshoz izülését és harmóniáját. Később, mikor a korrenaissance fametszetű rajzokkal díszes könyvveiben a könyvillusztrálás művészete tetőpontjára jutott, a nagy föllendülésnek szintén az volt a magyarázata, hogy a fametszet vonalképe teljesen alkalmazkodott a betű vonalképehez és viszont.

A helyes könyvillusztrálásnak erre a törvényére talált rá Zichy, mikor Arany balladáinak illusztrálásába fogott. Még nem ismeretesek a mű kiadójával, néhai Ráth Mórral váltott levelei. Azokból bizonyára kiderülne, kinek volt az ötlete, hogy a betűket is Zichy rajzolja meg. Akárhogy is, ennek az elhatározásnak köszönhető, hogy az Aranyballadák albumával megszületett az első újabbkori magyar illusztrációs könyv, amely méltó a renaissance művésznyomdászainak könyvremekéhez. Érdekes a betűtípus, melyet Zichy a szöveg számára választott. Alapjában véve az antiqua betűtípus, csak magasabb és keskenyebb alakú a szokottnál. Egyéni ízt bizonyos szókezdő vagy szóvégző betűknek lendülete, kis nyúlványokkal való megtoldása ad neki. Az emberi kéz nem gép, amely hajszálnyi pontossággal tudna ismételni, s a pillanat hatása szerint akaratlanul is módosítja azt, amit egyszerűen csak ismételni akart. A rögtönzöttségnek ez az érzése mozgalmas és változatos hatásúvá teszi Zichy rajzolt betűit. Betűinek méretét Zichy a kitöltendő lapsík és a verssorok hossza vagy rövidege szerint váltogatta. Némelyik balladának kezdőlapján a kisebbre rajzolt fejléc a betűk megnagyobbítását, méretüknek csaknem a megkétszerezését tette szükségessé. Már a következő lapon visszakicsinyített betűkkel folytatódik a szöveg. Ilyenkor látszólag teljes önkényesen járt el a művész, de valójában a sikelrendezés törvényének engedelmességet kicsiny méretű feladatán belül is. Megtehetette azt, amit a könyvnyomtató a maga gépszerű munkájával alig merne megkockáztatni.

Az ilyen művészeti megfontolástól sugallt önkényességeken túl az öreg művész bámulatatos egyenletességgel és szabályossággal vetette betűit. Előbb megtervezte a rajzot, kimérte helyét a kartonlapon, azután hozzáigazította sorait. A »Rozgonyiné« lapjain különösen jól megfigyelhető, mennyire az illusztráció kedvéért rendeződött el a szöveg. A versszakokat nem szabályosan, hanem lépcsőfokok módjára egymás

elébe ugróan helyezte el egymás fölött Zichy, eleve kiszámítva, hogy a megbontott egyensúlyt a rajz foltjaival állítja helyre. A szöveg és az illusztráció egymáshoz való viszonyát egyáltalán a legváltozatosabban határozta meg lapjain. Mindig az illusztrációból indult el, de megoldásaiban elejétől fogva a lapok betűképével is számolt. Az »Egri leány«-ban például füzér módjára fogja körül az első lapot a rajz. A második szakasznak az ajtónyílásban ölelkező ifjú pár gyönyörű fejléce a disze. A harmadik szakasz szöveg- és képtükrét ismét más módon oldotta meg a művész. Két fejléc közé fogva, oldalt egy-egy medáliába szorítva, veszi körül a szöveget a rajz. Pompás záróléc — a táncoló lengyelek és magyarok mozgalmas tömege — adja meg a lap nyomatékos befejezését. A rajz és a szöveg egybekomponálásának gyönyörű példája a »Török Bálint« utolsó lapja: a szöveg elé ugró erkély, rajta a síró feleség és gyerek, a lap alján pedig Török Bálintnak a börtön kövén hanyatterült alakja.

Az »V. László« első lapján is fejléc és záróléc keretébe komponálva helyezi el szövegmegeérzékítő rajzait Zichy. Erre az egész balladasorozat illusztrálása közben gondja volt: mindig vigyázott arra, hogy rajza a tipográfiai keretből ki ne lépjen és egységet alkosson a szöveggel. Még olyankor is, ha a szöveg- és képelosztás körül a megszokott lehetőségektől eltért és például a szöveg közepébe helyezte bele az illusztrációt, vagy asszimetriásan rakja föl a versoszlop mentén a rajzos foltokat. Ha úgy érezte, hogy elképzelésével nem fér el a tipográfiai keretben, olyankor egy-egy egész lapnyi önálló mellékletet rajzolt, valóságos képet, amely mint ilyen is — a szövegtől és könyvtől függetlenül is — megállaná a helyét. Így járt el például a »Walesi bárdok«, az »Éjféli vendég«, az »Ágnes asszony«, a »Tetemrehívás« és egyéb balladák illusztrálásakor.

Természetes, hogy illusztrációi nem egyenlő értékűek. Hét esztendőn húzódik végig elkészítésük s közben ugyanannyi esztendővel idősebb lett a művész. Korának előhaladása még sem érzik rajzain. Kvalitásbeli különbségeiket egyéb okok magyarázzák, elsősorban a feladat megihlető erejének a különböző mértéke. Aranynak csaknem minden balladáját meg kellett illusztrálnia a négy albumkötet számára, s a balladák között olyanok is akadnak, melyek az ábrázoló művész képzeletét csak mérsékelt mértékben tudták fölhevíteni. De bizonyos esetekben magában a művészen rejlett a kisebb siker oka. Zichy Mihálynak a népies tárgy megeérzékítésére nem voltak olyan eszközei, mint egyéb témákéra. Ilyen rajzain nyomban megeérzik, hogy nincsen mögöttük a közvetlen szemlélet frissesége. Paraszti alakjai konvenciózusak, nem megegyénített zamatúak. Az öreg művész túlon túl elszakadt hazájától és az otthoni nép életének formaemlékei túlon túl elhalva-

nyodtak képzeletében. Az »Ágnes asszony«, a »Vörös Rébék«, a »Tengerihántás« erőtlenebb és kifejezéstelenebb rajzainak ez a magyarázata.

Másrészt nyilvánvaló, hogy Aranynak éppen a balladái maguktól kínálkoztak Zichynek a megillusztrálásra. Tartalmuk drámaisága a művész számára mozgalmasságot jelentett: a mozdulatok sokféleségét és lendületességét; tárgyi változatosságuk pedig a kifejezés formai gazdagságát. Van azután a balladáknak még egy sajátosságuk, amely egyenesen izgathatta az olyan természetű képzelőtehetséget, mint a Zichyé volt: előadásuknak kihagyásos módja, az, ahogyan a költő minden leírástól óvakodik s az események lefolyását inkább sejteti, semmint magyarázza. Gondoljunk csak a »Szondy két apródja« cselekvényére, mely úgyszólván csupán érzelmi kitörésekben rajzolódik ki halvány körvonalakkal. A két apród hős urának tetteit és halálát énekli meg, de magát a szituációt, melyben a cselekvénynek ez a jelenbeli része lejátszódik, a török tábort és benne a két ifjú helyzetét, alighogy jelzi a költő. Milyen szaggatott és csupán a leglényegesebb lelkiekre szorítkozó a »Zách Klára« előadása is! Az ilyen költemények egyenesen várják illusztrátorukat, ki láthatóvá tegye azt, amit a költő megérzékítetlenül hagyott bennök. Az »Endre királyfi«-ban például valósággal a rajz beszéli el a történetet. És mily megragadó, milyen izgató drámaisággal! Amin Arany csak átsuhan, Zichy megáll előtte és borzongatóan láthatóvá teszi egész végzetességét és kegyetlenségét. Milyen megrázó az a jelenet, amelyben a felesége bezárt ajtaja előtt vergődő ifjú királyfira rávilágít az orgyilkosok tolvajlámpása, vagy melyben a gyilkosok lehajítják az erkélyről András tetemét. Ugyanígy magyarázza és kiegészíti a rajz az »V. László« cselekvényét. László király lázas képzelődéseiből csupán azt ragadja meg a festő, ami látható belőlük. Annak alakot is ád nyomban. Míg Kanizsa, Rozgonyi szökését a költemény alighogy jelzi, Zichy éppen a legizgalmasabb szakaszát — a kötélén leereszkedést — nagy lendülettel ábrázolja meg. A »Zách Klára« cselekvényének előzményeit különösen szűkszavúan beszéli el a ballada. A krónikás, kinek szájába adja Arany az éneket, nyilván ismertnek föltételezte a történetet. Zichy itt a maga ábrázolásaival valósággal a kevésszavú költő helyett beszél. Ahogy a meggyalázott Klárát bemutatja, amint eltakart arccal megy föl a lépcsőn az apai ház kapuja felé, — a leány pusztá mozdulatával teljesebben jellemzi Klára lelkének állapotját, mint a költemény megfelelő versszakai. Még kevesebbet mond el a költemény a halálosan megbántott apa lelkiállapotáról. Zichy a maga egyszerű motívumú kis rajzával — a lába elé vetődött leány fölött síró férfúval — itt valósággal kiegészítően nyúl a cselek-

vénybe és megmutatja azt, amit a költő még csak jelezni sem érzett szükségesnek. Mint művészi elképzelés megragadó azután a költeményt befejező záróléc-szerű rajz. A vesztőhelyet ábrázolja, tövében a katonák és a nép sokadalmát, nyüzsgő alakok tömegét, olyan mozgalmasan és fantasztikusan, hogy a nézőnek Callot hasonló tárgyú metszeteit juttatja eszébe. A rajzoló mindezekben az esetekben úgyszólván párhuzamosan dolgozik a költővel: annak írott balladája mellé, hiányos sorai közé, odateszi a maga rajzban elbeszélte balladáját. Mikor a kettő kiegészíti egymást, olyankor egynemű hatás áll be: mert az olvasó képzelete teljesen megtelik és érdeklődése teljesen kielégül.

Vannak azután az illusztrált Arany-balladák között olyanok, melyekben a költőnek fölébe kerekedik a rajzolóművész. Arany János utolsó balladáit fantasztikus tárgyakkal még fellobbantották az öregedő költő képzeletét, de izzóra hevíteni már nem tudták. A javakorabeli Arany hatalmas kifejezőereje már nincsen meg bennük. Ilyen balladáit Aranynek az »Ünneprontók« és a »Hídavatás«. Mind a kettő olyan téma, mely a bennök rejtőző lehetőségekkel kiválóan alkalmas az olyan összetételű képzelet elindítására, amilyen Zichyé volt. Mind a kettőben a valóság keveredik a fantasztikummal és szenvedély, sőt démoniség van bennük. Zichyt mindig nagyon izgatták azok az emberben megkötött erők, melyek, ha kiszabadulnak, romboló elemekké válnak és elpusztítják, akiben életre keltek. Ezek azok a démoni elemek, melyeknek az »ember tragédiájá«-ban Lucifer a megtestesítője. Az »Ünneprontók« dudása alakul Zichy képzeletében ilyen démoni alakká. Arany szerint a dudás csak »sanda, szikár, csúf, szőrös öreg«. Zichy felfogásában megnövekszik és szimbólikus jelentést kap: ördöggé lesz, amolyan Luciferré, aki mint titkos erő tör az emberek megrontására. Zichy keze alatt mefisztói vonásokat kap az arca (ugyanúgy, mint a »Leányvári boszorkány« hetvenkedő olasz vitézéé) és mint a megveszekedett fergeteg veti magát a megnyílt föld szakadékába, a pokolba táncoltatott embersokadalom után.

A »Hídavatás« sötét vízió, az elborult lelkű költő keserű életfelfogásának kifejezője. Megépült a nagy folyam fölött az új híd, s az ifjú, ki egy éjszakán mindenét elvesztette a kártyaasztalon, elrohan, hogy a hídról a vízbe temetkezzék. Miközben tépelődve lenéz a fekete hullámokba, megelevenedik a víz színe és kikelnek belőle a majdani öngyilkosok: főbb típusaiban az egész emberiség. Hatalmas látomás, de az agg költőnek már nem volt elég ereje ahhoz, hogy a vízió tragikumát teljes megrendítő voltában éreztesse. A képsor, amelyet felvonultat, inkább csak elsorolás, nem megérzékítés. Zichy a maga mondanivalóját

egyetlen-egy lapra gyűjtötte, egy krétával megrajzolt mellékletre. Azon az új híd egy részét mutatja be, s az időbeliséget megszüntetve, az egész eszelekvényt, az Aranynál egymást követő jeleneteket, egyidejűleg. De Zichy előadásában élettél telik meg a fantazmagória és valószínűen hat a lehetetlen is. Mennyi típus és mennyi ötlet az elbeszélésében! A híd eljövendő borzalmaiból jóval többet meglát, mint a költő, aki inkább sematizál. Zichy előadásában konkrétumnak hat a vízió. Míg a költő összefoglaló módon végez tárgyával, a rajzoló művész részletezve bánik vele, minden alakocskát megalkot és mindeniknek szerepet juttat a történetben. A vízből egymás után kelnek ki a holtak, ruhásan és ruhátlanul, fiatalok és öregek, urak és koldusok, anya a csöpp gyermekével, a kurtizán, ki a vízben is szorosabbra köti fűzőjét, s miközben a hídról egymásután veti magát a folyamba az újabb öngyilkosoknak ugyanolyan sokféle változatú serege, ők, a felbukkantak, egyenként visszakapaszkodnak, fel a hídra, ahonnan egyszer már a halálba ugrottak, hogy kísértetek módjára újra meg újra eljártsszák a tragikus játékot. Egyetlen képen, egyetlen rátekintésnyi idő alatt felejthetetlenül emlékezetébe vési a nézőnek Zichy azt, ami a költőnek sok versszakon által is csak jóval elmosódottabb módon sikerül.

Zichy Mihálynak az Arany-balladák illusztrálása volt a legjelentősebb ilyenfajta munkája. Hetvenéves múlt, amire elkészült vele, s a gondviselés már csak rövid időt hagyott neki. Az öregség jeleit mégis hiába keresné az ember ezeken a lapokon. A kéz, mely annyit rajzolt, semmivel sem bizonytalanabb, mint volt java erejének korában. Előadása még könnyedebb, mint régentén. Keze húzása kevésbé kalligrafikus, a rajztoll játékosan futtatja a vonalat és helyén hagyja a »pentimento«-t, a forma keresgélése közben félrehúzott vonalat, melyet a művészek meg szoktak «bánni». A vonalak közeit pedig halovány tussal tölti ki, azzal is rakja föl az alakok plasztikájának éreztetéséhez szükséges árnyékot. Sokszorosításra nem éppen alkalmas megválasztása az előadásnak és az anyagnak: de Zichy Arany-illusztrációt nem is szabad úgy felfognunk, mintha sokszorosítás céljára készült rajzok volnának, hanem mint a hajdani miniatorok műveit, amelyek mindig egyetlen példányban készültek, sokszor egy egész fáradságos életnek az árán. Ilyen áhítatos, egy hosszú és gazdag emberélet tapasztalataiból és tanulságaiból, örömeiből és szenvedéseiből alakított remekmű az a rajzsorozat is, amellyel Zichy Mihály nagy költőtársa balladáit a maga módja szerint még egyszer megköltötte.